

Галушчак Мар'яна Степанівна,

*кандидат філософських наук,
докторант кафедри філософії, соціології та
політології імені професора Валерія Скотного
Дрогобицького державного педагогічного
університету імені Івана Франка
orcid.org/0000-0002-5088-8701
halushchakmariana3@gmail.com*

ФЕНОМЕН ПАМ'ЯТІ ТА ОСОБИСТІСНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ

Мета статті – осмислити взаємозв'язок між феноменом пам'яті та особистісною ідентичністю, дослідити складну взаємодію між двома фундаментальними аспектами людського досвіду, де пам'ять постає одним із вирішальних критеріїв у формуванні та збереженні власної ідентичності. Основним методологічним критерієм дослідження є використання аналітичного підходу, який дає змогу рефлексивно-критичним шляхом виокремити основні моменти, які засвідчують надважливу роль пам'яті в процесі осмислення людиною своєї історії, культури і, зрештою, самої себе. **Наукова новизна.** У статті вказується на взаємозв'язок між пам'яттю та особистісною ідентичністю, що дає змогу поглибити розуміння складної взаємодії між цими двома фундаментальними аспектами людського пізнання, надати цілісний погляд, який виходить за межі окремих дисциплін, а також відкрити нову перспективу розгляду цього взаємозв'язку з погляду культурних та індивідуальних відмінностей, бо значною мірою власна пам'ять та ідентичність формуються під впливом культурних наративів, які, стаючи надбанням особистісного досвіду, ретранслюються у світ, будучи доповненими й наповненими новими сенсами та змістом. **Висновки.** Осмислюючи феномен пам'яті як такий, слід зазначити, що це багатовимірний феномен, який охоплює різні когнітивні процеси, як-от кодування, зберігання та пошук, і насамперед стосується здатності людини пригадувати та зберігати попередній досвід і знання, водночас вільно знаходити затребувану інформацію за нагальної потреби. Також розмова про пам'ять можлива лише в людському вимірі, де необхідність пам'ятати є однією з умов виживання людства як виду, а отже, життєво необхідна; з іншого боку, можна відмітити тісний взаємозв'язок між пам'яттю та особистісною ідентичністю, тим самим розглядаючи складні шляхи, якими наші спогади формують те, ким ми є. Усе це свідчить про великий обсяг роботи, яка є доволі незорою, оскільки так чи так пам'ять пов'язана з людиною та її свідомістю, а значить і поле діяльності з надходженням нової інформації та формуванням нових знань лише збільшується.

Ключові слова: пам'ять, свідомість, знання, досвід, персональна ідентичність, таксономія пам'яті, особистісна пам'ять, спогади.

Halushchak Mariana,

*Candidate of Philosophical Sciences,
Doctoral Student at the Department of Philosophy,
Sociology and Political Science named after Valeriy Skotnyi,
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
orcid.org/0000-0002-5088-8701
halushchakmariana3@gmail.com*

THE PHENOMENON OF MEMORY AND PERSONAL IDENTITY: PECULIARITIES OF THE RELATIONSHIP

The purpose of the article is to comprehend the relationship between the phenomenon of memory and personal identity, to study the complex interaction between these two fundamental aspects of human experience, where memory is one of the decisive criteria in the formation and preservation of one's own identity. **The main methodological**

criterion of the study is the use of an analytical approach that allows us to highlight the main points that demonstrate the crucial role of memory in the process of human comprehension of their history, culture, and, ultimately, themselves. **Scientific novelty.** The article points out the relationship between memory and personal identity, which allows us to deepen our understanding of the complex interaction between these two fundamental aspects of human cognition, to provide a holistic view that goes beyond the scope of individual disciplines, as well as to open a new perspective on this relationship from the perspective of cultural and individual differences, since, to a large extent, one's own memory and identity are shaped by cultural narratives, which, becoming the property of personal experience, are relayed to the world, being supplemented and filled with new meanings and content. **Conclusions.** When comprehending the phenomenon of memory as such, it should be noted that it is a multidimensional phenomenon that encompasses various cognitive processes, such as encoding, storage and retrieval, and primarily concerns the ability of a person to recall and store past experience and knowledge, while freely finding the information in demand when needed. It is also possible to talk about memory only in the human dimension, where the need to remember is one of the conditions for the survival of humanity as a species, and thus is vital; on the other hand, one can note the close relationship between memory and personal identity, thus considering the complex ways in which our memories shape who we are. All of this indicates a large amount of work that is rather vague, since, one way or another, memory is connected to a person and his or her consciousness, and thus the field of activity, with the receipt of new information and the formation of new knowledge, is only increasing.

Key words: memory, consciousness, knowledge, experience, personal identity, memory taxonomy, personal memory, memories.

Постановка проблеми. Філософське осмислення феномену пам'яті було й залишається актуальним, оскільки постає тією відцентровою силою, яка не просто концентрує в собі весь індивідуальний особистісний досвід людини, а й охоплює загальнолюдські досвідні здобутки, утримуючи їх у стані тривалої актуальності. З іншого боку, ця суто людська здатність – утримувати пам'яттю все, що має здатність входити в контакт з людиною та її буттям, скеровує людські дії в певному напрямку, безпосередньо впливаючи на рішення та вибір, які здійснюються, хоча для самої людини розуміння глибинних причин власного вибору може залишатися прихованим. Не менш важливу роль пам'ять відіграє і в процесі пошуку власної ідентичності, як на особистісному рівні, так і в більш ширшому сенсі – суспільному, культурному, історичному та релігійному. Тому основне завдання – окреслити основні проблеми, які виникають на шляху вивчення цього взаємозв'язку між пам'яттю та особистісною ідентичністю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасне суспільство знань та інформації постає доволі цікавим з багатьох поглядів, але також цікаве воно з позиції пам'яті, тобто вмінням пам'ятати одне і з легкістю «забувати» інше, вмщати величезні гігабайти інформації, знань, досвіду, транслювати й корелювати все це відповідно до запитів тієї чи тієї епохи, культури, суспільства. Величезний «багаж» пам'яті, як і все, пов'язане з людиною, завжди перебуває

в стані актуального накопичення, сортування й ретельного відбору (актуальне-неактуальне, цікаве-нецікаве, сучасне-застаріле тощо), тому й вимагає регулярного осмислення та переосмислення того, *що і як* пам'ятають суспільства (Коннертон, 2004), культури, народи, звичайні люди, які творять історію сьогодні та творитимуть її завтра. Вміння пам'ятати та робити висновки так чи так визначає подальший хід, розвиток певних подій, історії людського мислення, які переплетені з усіма сферами людської життєдіяльності.

Проблема пам'яті передбачає багатоаспектність і варіативність розгляду: починаючи від її тісного взаємозв'язку зі свідомістю, де пам'ять постає одним із важливих механізмів свідомості людини, свідомого ставлення до світу, даючи змогу зорієнтуватись у всіх зовнішніх та внутрішніх перипетіях людської ситуації перебування у світі, вмінні запам'ятовувати, відтворювати, розуміти і взаємопов'язувати, де, крім «що» (свідомість), присутнє «як» (пам'ять) (Л. Вітгенштейн, Л. Сквайр, Б. Блум, М. Стенлі, К. Герл, Т. Маккормак, Мартін А. Конвей). Доволі цікаво підходить до цієї проблеми Свен Бернекер, створюючи нову таксономію пам'яті, вказуючи її незалежність від особистісної пам'яті людини, стверджуючи, що пам'ять є логічно незалежною від знань, а також він викладає нову версію каузальної теорії пам'яті, розвиває екстерналістський розгляд змісту пам'яті (Bernecker, 2004; 1996).

На соціальних межах пам'яті, де розрізняють історичну та колективну пам'ять, зосередили увагу М. Хальбвакс, П. Нора (*Lieu de mémoire* – місця пам'яті), П. Рікер, Ж. Мішле, Р. Козеллек, Чжен Ван, А. Асман, П. Коннертон, П. Хаттон.

П. Дж. Веровшек, Н. Маурантоніо, Е. Мейер, Ч. Ван, Міхаела Міхай роблять акцент на політизованості пам'яті як зручному інструменті маніпуляцій; у лінгвістичному руслі заявленої теми в різні періоди своєї праці торкалися Г. Гадамер, Е. К. Бернекер.

Розробка проблематики, яка пов'язана з особистісною та культурною ідентичністю сучасного індивіда, доволі широко представлена в працях М. Фуко, Ч. Тейлора, У. Еко, П. Рікьора, Ю. Крістєвої, Л. Деонскіса та інших. Знову ж таки, кожен, хто так чи так намагається торкнутися проблем пошуків людиною самої себе, не може на цьому шляху уникнути запитань про особистісну ідентичність індивіда, його співвідношення із сучасністю і взаємовідносинами з минулим, що так чи так стикає нас із феноменом пам'яті.

В українській філософській думці з проблемою пам'яті часто можна зіткнутися в ракурсі її розгляду з позицій історичної трансляції, яка постає досвідом минулого, надаючи сенс тривалому сьогоденню або ж підміняючи сьогодення на догоду минулому (Я. Грицак, Ю. Шаповал, Л. Нагорна, В. Бушанський, О. Довгополова, В. Кулик); пам'ять як епістемологічний складник та її соціальна роль (В. Петрушенко, Т. Гайналь); політизована пам'ять (Ю. Шайгородський, В. Баран, О. Майборода). Зрештою, тема пам'яті є настільки неозорою, що так чи так уникнути її на шляхах наукових розвідок неможливо. Проблема ж становлення особистісної та культурної ідентичності в різних аспектах самопрояву висвітлюється в працях М. Козловця, Л. Нагорної, Н. Дашенкової, О. Бакаленко, А. Дахнія, І. Лебединської, хоча, безперечно, перелік авторів та мислителів, які занурюються в цю проблему, можна продовжити, адже ідентичність індивіда таке ж нестійке поняття у своїй суті, як і пам'ять.

Виклад основного матеріалу. Пам'ять у її філософському окресленні постає одним з основних регуляторних механізмів, які здатні впливати і впливають на людські дії та вибір. Чому ми діємо так, а не інакше? Вибираємо

те і уникаємо того? Чітко пам'ятаємо одне і віддаємо забуттю інше? На чому ґрунтується наша пам'ять? Наскільки вона об'єктивна і чи можна їй довіряти повною мірою? Таких запитань можна поставити безліч, бо якщо з постановкою проблем не виникає, то з відповідями доволі сутужно.

Наша складна, часто в багатьох суспільних процесах суперечлива сучасність, епоха «постправди» як комфортна, альтернативна версія реальності, де емоційний вплив має більшу цінність, заради якої можна знехтувати точністю фактів (Гайналь, 2022, с. 16) та яка доволі вільно поводить з матеріалом, що надає їй людська пам'ять, сьогодні, як ніколи, вимагає концентрації думки та зусиль на досвіді минулого, щоб переосмислити своє сьогодення і мати шанс хоч на якийсь задовільне майбутнє. Трепетне ставлення до матеріалу власної пам'яті, яке протягом усієї своєї історії проявляла людина, робить їй безмежну честь і не може не викликати захоплення, змушуючи віддавати належне креативності в умінні консервувати власну пам'ять, щоб максимально точно (наскільки це можливо) передати її своїм наступникам, бо в ній і знання, і досвід, і досягнення, і, зрештою, «дух» самої людини в її історичному сутнісному становленні та розгортанні. Мабуть, саме пам'ять є тією специфічною хитрістю, «потаємною шпаринною», за допомогою якої Сізіфу вдалося перехитрувати саму смерть, вислизнути хоч якось з її тенет, бо попри те, що людини, її дій, вчинків немає, пам'ять усе ж є.

Слід зазначити, що ми, рефлексуючи на тему пам'яті, вкотре впритул підходимо до осмислення одвічно філософського класичного запитання: «Що ж таке людина?». Безперечно, це питання сьогодні досить тривіальне (хоч і не вирішене остаточно), бо відповідь на нього намагалося дати не тільки все ХХ століття, яке позначене своїми антропоцентричними тенденціями, свої варіанти давала кожна історична епоха в силу свого охоплення; продовжує битися над ним і століття ХХІ, додаючи до класичних сприймань людини вже найновіші дослідження, здобутки різноманітних сфер, об'єктом вивчення яких є людина або ж людські здібності.

Чи можна стверджувати, що людина – це її пам'ять? Безперечно, пам'ять – це важлива

умова для існування людини як цілісної особистості, але її недостатньо. Без усвідомлення (свідомості) людська пам'ять буде лише набором різномірних фактів, подій, які не мають ціннісного навантаження, тобто постають рівноцінними у своїй суті (що можна спостерігати сьогодні в епоху «пост», яка постає хаотичним нагромадженням рівноцінних подій і фактів, оскільки рівень усвідомлення, «свідомої приємності» занижений, водночас величезна кількість різноманітних знань, спогадів, фактів є максимально доступними). Свідоме зусилля охопити, осмислити той матеріал, який зберігає людська пам'ять, є власне людським ставленням до світу і свого місця у світі, тому в деякому сенсі розмова про людську пам'ять виходить далеко за межі одиничного індивіда, особистості як такої, оскільки є загальнолюдським явищем, визначає напрями майбутнього руху всього людства, «бо хоча особистий час життя людини екзистенційно обмежений, все ж вона (людина) перебуває в набагато протяжнішому часовому горизонті, який простягається значно далі, ніж межі власного досвіду. <...> людина завжди поєднує індивідуальну й колективну пам'ять, тому не завжди легко визначити, де закінчується одна формація пам'яті та починається інша, бо її окремі елементи переплітаються в конкретній людині, змішуються в ній і нашаровуються один на одного» (Assman, 2016.), але це й дає змогу зафіксувати людську унікальність та універсальність, бо вміння співвідносити власне знання з досвідом минулого свідчить про різноспектровість, багатогранність людських орієнтацій та можливість вільного вибору, який у результаті й визначить майбутні особистісні візії. Цілком сміливо можна стверджувати, що людина – це не лише її власне Я з епізодичними спогадами (які можна пригадати чи ігнорувати), але не меншою мірою це й колективне МИ, межа між одним та іншим тонка й не така однозначна, як може здаватися на перший погляд. Виходить, мало пам'ятати і знати, бо для оптимальної пізнавальної діяльності необхідними є акти свідомості, без яких неможливе ні адекватне пізнання дійсності, ні самопізнання. У цьому аспекті доволі цікавими є думки Дж. Серля («Інтенційність: Нарис філософії розуму»), який досліджує зв'язок між особистою пам'яттю та свідомістю, відмічаючи те, що особиста пам'ять за своєю суттю суб'єктивна і пов'язана з нашим

свідомим досвідом. Згідно із Серлом, спогади не є простим відтворенням минулих подій, а перебувають під впливом наших інтерпретацій, емоцій та інших психічних станів, пов'язаних із цими подіями. Тут підкреслюється роль інтенційності, спрямованості наших думок і переживань на об'єкти і події у формуванні особистої пам'яті (Searl, 1983), а це значить, що наша пам'ять схильна до варіацій, неточностей і вільного трактування минулого, що не дає їй бути надійним джерелом знань. Важливість питань, порушених Серлом, дає змогу осмислити природу наших суб'єктивних переживань, їх вплив на формування нашого розуміння, дозволяє відмітити складні взаємозв'язки між нашою свідомістю, інтенційністю та особистою пам'яттю, а це знову таки спонукає підходити до розглядуваної проблеми комплексно.

З огляду на це, британський філософ Джон Кемпбелл («Минуле, космос і я» (Past, Space and Self) намагається проаналізувати зв'язок між особистою пам'яттю, просторовим пізнанням і самовідчуттям, стверджуючи, що особисті спогади тісно пов'язані з нашим просторовим досвідом, оскільки вони (спогади) часто прив'язані до конкретних просторових контекстів і локацій, тим самим формують особисту цілісність, сприяючи нашій нарративній ідентичності (Campbell, 1994). Цікавим, насамперед, тут постає те, що Дж. Кемпбелл, говорячи про пам'ять, яка традиційно пов'язана з проблематикою сприйняття часу (тобто відповідає на запитання «коли?»), акцентує увагу саме на просторовості, локації, місцевості, місці, де відбувається подія, якої стосувався оповідач або ж ті персонажі, які є центром оповіді оповідача, бо простір накладає відбиток на формування відчуття власної ідентичності не менше, ніж часові межі, соціально-політичне, економічне, історично-суспільне чи культурне тло, тобто важливим тут є не лише «коли?», а й «де?», «у якому місці?». Цей взаємозв'язок часу і місця, їх нерозривність постають необхідними умовами, завдяки яким пам'ять постає доволі цінним матеріалом, який дає змогу наблизитися до розуміння особливостей людського становища у світі, самої людини, становлення її особистості (власної ідентичності) та, власне, майбутніх світоглядних орієнтирів.

Особистісна пам'ять, яка ґрунтується на власному пізнавальному досвіді, завжди емоційно

забарвлена, бо свідчить про унікальність «мого» бачення події та ситуації, постає своєрідним фільтром, через який пропускається об'єктивна реальність, але в тих формах, через які суб'єкт найбільш повно здатний її прийняти, засвоїти та зробити елементом власного досвіду, надаючи їй власних сенсів і транслюючи ці сенси (уже доволі зміненими) назад у соціально-культурне середовище. Цілком зрозуміло, що персональна (особистісна) пам'ять відіграє виняткову роль у формуванні нашого бачення світу і нашого місця в ньому, а також указує на те, що особисті спогади не лише забезпечують нам часовий зв'язок з минулим, а й формують наш теперішній досвід та майбутні дії. Тому власна пам'ять – не просто нагромадження чи накопичення всього особистісного досвіду без чіткої градації, вона, на думку Д. Деннета, насамперед постає деяким активним та конструктивним процесом, де спогади не схожі на відеозаписи, які відтворюються так, як вони відбувалися. Вони радше реконструюються та формуються під впливом різних факторів, як-от наші переконання, досвід та поточний контекст, тому спогади рухливі, змінні й не завжди здатні адекватно відобразити об'єктивну реальність (Dennett, 1994). Деннет робить цікаве припущення про те, що ми створюємо зв'язні наративи, або історії, про наш минулий досвід, щоб надати йому сенсу. Ці наративи слугують способом організації та інтерпретації наших спогадів, надаючи їм сенсу і значення в ширшому контексті нашого життя, тому пам'ять схильна до помилок, викривлень і неточностей, але ці помилки є не просто вадами чи збоями пам'яті, а радше невід'ємними рисами конструктивного процесу. На наші спогади можуть впливати упередження, очікування та реконструкція минулих подій (певною мірою так звані ідоли, якщо скористатися терміном Ф. Бекона), що призводить як до незначних, так і до значних відхилень від об'єктивної реальності. Тим самим ці неточності особистісного характеру мають властивість транслюватися й передаватися від однієї людини до іншої, з часом стаючи надбанням колективної пам'яті, яка знову ж таки переосмислює весь сукупний особистісний досвід, даючи так звану об'єктивну інтерпретацію і формує ставлення до надбань минулого з ціннісно-сислової позиції, тим самим задаючи тон тривалому теперішньому і направляючи

майбутні вектори розвитку культури, науки, мистецтва.

Висновок. Акцентуючи увагу на особливостях взаємозв'язку пам'яті та особистісної ідентичності, слід відмітити те, що пам'ять є ключовим аспектом психіки та існування людини, бо вона не лише відображає минуле, «утримує» його в стані «неактуальної тривалості», а й конструює та формує особистісну ідентичність індивіда; забезпечує цілісність та неперервність особистості через збереження історії її життя та досвіду, бо, зрештою, ким є людина без власних спогадів, які формують її світогляд, цінності та уявлення про себе? Ще Г. Гадамер у свій час зауважив, що пам'ять не просто зберігає минулі події або враження, вона є активним чинником, що сприяє розумінню нашого життя; наші спогади та досвід формують нашу ідентичність та наше світосприйняття, вони є необхідними для нашої культурної та особистісної ідентичності (Гадамер, 2000), на рівні ж усвідомлення та розуміння пам'ять є просто необхідною єдиною ланкою, бо також допомагає встановлювати зв'язки з іншими людьми через спільний досвід та спогади (Levinas, 1979), тому її важливість беззаперечна. Зазвичай, індивід взаємодіє з іншими, спираючись на свої спогади, вибудовуючи унікальну ідентичність у контексті соціокультурних та історичних умов. Але попри це, слід урахувати, що пам'ять є нестабільним та суб'єктивним процесом, бо однією з особливостей людської пам'яті є її вибірковість; кожен сам вирішує, що і як пам'ятати, як ті чи ті події вносити в загальний контекст свого існування, як інтерпретувати їх і яке місце вони посядуть в індивідуальному життєвому наративі. Виходить, що тим самим пам'ять може впливати (і впливає) на формування ідентичності шляхом активного оброблення та відтворення минулого. З огляду на це, потрібно враховувати, що розмови про людину та її становище у світі завжди повинні містити цей взаємозв'язок феномену пам'яті та особистісної ідентичності, які є невід'ємним компонентом існування людини, тому що саме пам'ять є основним будівельним матеріалом для формування, розробки та утримання ідентичності, що накладає свій відбиток на всі аспекти людської життєдіяльності, починаючи з індивідуального бачення себе та закінчуючи соціальною взаємодією індивіда.

Список використаних джерел:

1. Assman A. (2016). *Shadows of Trauma: Memory and the Politics of Postwar Identity*. New York: Fordham University Press. 320 pp.
2. Bernecker S. (2004). Memory and Externalism. *Philosophy and Phenomenological Research*. Vol. LXIX, No. 3. p. 605–632. URL: <https://philpapers.org/rec/BERMAE>
3. Bernecker S. (1996). Externalism and the Attitudinal Component of Self-Knowledge. *Noûs*, 1996. № 30. p. 262–75. URL: <https://www.jstor.org/stable/2216296>
4. Гадамер Г-Г. (2000). *Истина і метод*. Т.І. Герменевтика I: Основи філос. герменевтики. Київ : Юніверс. 464 с.
5. Гайналь Т., Кучера І., Білоус Т. (2022). Епоха постправди: фактори виникнення та виживання. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. № 36. С. 15–20.
6. Campbell John. *Past, Space, and Self*. Cambridge: The MIT Press, 1994. 282 pp. URL: [https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10064788/1/SSS%20Final%20Submission%20\(Tony%20Cheng\).pdf](https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10064788/1/SSS%20Final%20Submission%20(Tony%20Cheng).pdf)
7. Dennet D. *Breaking the Spell: Religion as a Natural Phenomenon*: Hardcover, 2006. 464 pp. URL: https://www.academia.edu/8562460/Breaking_the_Spell
8. Levinas E. (1979). *Le temps et l'autre*. Montpellier: Fata Morgana. 96 p.
9. Коннертон П. (2004). *Як суспільства пам'ятають*. Київ: Ніка-центр. 184 с.
10. Searle John R. (1983). *Intentionality: An Essay in the Philosophy of Mind*. Cambridge University Press. URL: https://books.google.com.ua/books?id=nAYGcftgT20C&pg=PR3&hl=uk&source=gbs_selected_pages&cad=2#v=onepage&q&f=false

References:

1. Assman, Aleida (2016). *Shadows of Trauma: Memory and the Politics of Postwar Identity*. New York: Fordham University Press, 320 pp.
2. Bernecker, Sven (2004). Memory and Externalism. *Philosophy and Phenomenological Research*. Vol. LXIX, No. 3. p. 605–632. Retrieved from: <https://philpapers.org/rec/BERMAE>
3. Bernecker, Sven (1996). Externalism and the Attitudinal Component of Self-Knowledge. *Noûs* 30: 262–275. Retrieved from: <https://www.jstor.org/stable/2216296>
4. Gadamer, H-G. (2000). *Istyna i metod*. Т.І. Hermenevtyka I: Osnovy filos. hermenevtyky. [Truth and method. THOSE. Hermeneutics I: Foundations of philosophy. hermeneutics]. Kyiv: Yunivers. 464 s. [in Ukrainian].
5. Hainal, T., Kuchera, I., Bilous, T. (2022). *Epokha postpravdy: faktory vynyknennia ta vyzhyvannia* [The post-truth era: factors of emergence and survival]. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii*. № .36. S.15–20. [in Ukrainian].
6. Campbell, John (1994). *Past, Space, and Self*. Cambridge: The MIT Press, 282 pp. Retrieved from: [https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10064788/1/SSS%20Final%20Submission%20\(Tony%20Cheng\).pdf](https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10064788/1/SSS%20Final%20Submission%20(Tony%20Cheng).pdf)
7. Dennet, D. (2006). *Breaking the Spell: Religion as a Natural Phenomenon*: Hardcover, 464 pp. Retrieved from: https://www.academia.edu/8562460/Breaking_the_Spell
8. Levinas, E. (1979). *Le temps et l'autre* [Time and other]. Montpellier: Fata Morgana. 96 p. [in French].
9. Konnerton, P. (2004). *Yak suspil'stva pam'yatayut'* [How societies remember]. Kyiv: Nika-tsentr. 184 s. [in Ukrainian].
10. Searle, John R. (1983). *Intentionality: An Essay in the Philosophy of Mind*. Cambridge University Press. Retrieved from: https://books.google.com.ua/books?id=nAYGcftgT20C&pg=PR3&hl=uk&source=gbs_selected_pages&cad=2#v=onepage&q&f=false